

พระอภิธรรม ๗ คัมภีร์

แปล

เจ้าภาพพิมพ์เป็นอนุสรณ์

ในงานฌาปนกิจศพ

นางแหวน ช้างสาทร

ณ เมรุวัดบางขวาง จ. นนทบุรี

๑๕ พฤษภาคม ๒๕๑๙

พระอภิธรรม

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส. (๑๖)

๑. อัมมสงคณิ

กุสลา ธมฺมา. ธรรมทั้งหลายเป็นกุศล, คือ ไม่มีโทษอัน
บัณฑิตติเตียน, มีสุขเป็นวิบากต่อไป.

อกุสลา ธมฺมา. ธรรมทั้งหลายเป็นอกุศล, คือ มีโทษอัน
บัณฑิตติเตียน, มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป.

อพฺยากตา ธมฺมา. ธรรมทั้งหลายเป็นอภัยกถ, คือ ท่าน
ไม่พยากรณ์ว่า เป็นกุศลหรืออกุศล, คือเป็นธรรมกลาง ๆ.

กถเม ธมฺมา กุสลา. ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลเป็นไหน ?
ขสุมี สมฺเย. ในสมย์ใด.

กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อปุปฺพนํ โหติ. จิตเป็นกุศลอันหยั่งลง
สู่กาม ย่อมเกิดขึ้น.

โสมนสฺสสหคํ ฌานสมฺปยุตฺตํ. เป็นไปกับโสมนัส ประกอบ
พร้อมด้วยญาณ.

รูปารมฺมณํ วา. ปรารภอารมณ์ คือรูป, หรือมีรูปเป็นอารมณ์บ้าง.

๑. สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร แปลไว้ ตั้งแต่เป็นพระเปรียญ
แปลเป็นไปในทำนองอธิบายย่อ ๆ พอเป็นทางกำหนด ถ้าแปลเท่าศัพท์จักเข้าใจยาก บางตอนอาจ
ไม่เข้าใจก็ได้.

สัททวารมณฺเฑ วา. ปรารภอารมณฺ์ คือเสียง, หรือมีเสียงเป็น
อารมณฺ์บ้าง.

คนฺธวารมณฺเฑ วา. ปรารภอารมณฺ์ คือกลิ่น, หรือมีกลิ่นเป็น
อารมณฺ์บ้าง.

รสวารมณฺเฑ วา. ปรารภอารมณฺ์ คือรส, หรือมีรสเป็นอารมณฺ์
บ้าง.

โณฏฺฐพฺพวารมณฺเฑ วา. ปรารภอารมณฺ์ คือโณฏฺฐัพฺพะ สิ่งที
กายถูกต้อน, หรือมีโณฏฺฐัพฺพะเป็นอารมณฺ์บ้าง.

ธมฺมวารมณฺเฑ วา. ปรารภอารมณฺ์ คือธรรม, เรื่องทีเกิดแก่ใจ,
หรือมีธรรมเป็นอารมณฺ์บ้าง.

ยํ ยํ วา ปนารพฺภ. ปรารภอารมณฺ์ใด ๆ บ้างก็ตี.

ตสฺมึ สมเย. ในสมยฺนััน.

ผลฺโส โหตี. ความประจวบต้อนกันแห่งอายตนะภายใน กาย
นอก, และวิญญานย่อมมี. ๖ ล ๖

อวิกฺเขโป โหตี. ความไม่ฟุ้งซ่านย่อมมี.

เย วา ปน ตสฺมึ สมเย อญฺเณปี อคฺคิ ปฏิจฺจสมุပ္ปนฺนา
อรูปีโน ธมฺมา. ก็หรือว่า ธรรมทั้งหลายอันไม่มีรูป, ทีอาศัยเกิดขึ้น
แม้เหล่าอื่นใดมีอยู่ในสมยฺนััน.

อิม ธมฺมา กุสลา. ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล.

๒. วิภังโค

ปฏกฺขณฺธา.	ชั้นคือกองทั้ง ๕.
รูปกฺขณฺโธ.	รูปชั้น กอกรูป ๑.
เวทนากฺขณฺโธ.	เวทนาชั้น กอรวทนา ๑.
สณฺณากฺขณฺโธ.	สัญญาชั้น กองสัญญา ๑.
สังขารกฺขณฺโธ.	สังขารชั้น กองสังขาร ๑.
วิญฺญาณกฺขณฺโธ.	วิญญานชั้น กองวิญญาน ๑.

ตตฺถ กตโม รูปกฺขณฺโธ. ในชั้นทั้ง ๕ นั้น, รูปชั้นเป็น
ไฉน ?

ยงกิลฺลิจิ รูปํ อตีตานากตปจฺจุปฺปนํ. รูปอันใดอันหนึ่ง
เป็นอดีตล่วงไปแล้ว, เป็นอนาคต ยังมีได้มีมา, เป็นปัจจุบัน เกิด
ขึ้นอยู่เฉพาะหน้า.

อชฺชตฺตํ วา พหิทฺธา วา. เป็นภายในหรือภายนอก.

โอฬาริกํ วา สุขุมํ วา. หยาบหรือละเอียด.

หีนํ วา ปรตีตํ วา. เลวหรือประณีต.

ยํ ทูเร วา สนฺตฺตํ วา. อันใด ในที่ไกลหรือในที่ใกล้.

ตเทกฺษณํ อภิสลฺลยฺหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา. ประมวลย่อ
รูปนั้นเข้าเป็นอันเดียวกัน.

อโย วุจฺจติ รูปกฺขณฺโธ. นี้พระตถาคตตรัสเรียกว่ารูปชั้น.

๓. ธาตุภคณา

สงฺกโห. การสงฺเคราะห์ คือรวมเข้าเป็นหมวดหมู่เดียวกันได้, เช่น สงฺเคราะห์รูปชั้นหยาบเข้าด้วยชั้นละเอียด, อายตนะ, ธาตุ, อันเป็นรูปธรรมด้วยกัน.

อสงฺกโห. การไม่สงฺเคราะห์ คือไม่รวมเข้าเป็นหมวดหมู่เดียวกัน, เช่น ไม่สงฺเคราะห์รูปชั้นหยาบเข้าด้วยชั้นละเอียด, อายตนะ, ธาตุ, อันเป็นนามธรรม.

สงฺกहितน อสงฺกहितํ. หมวดธรรมที่สงฺเคราะห์เข้ากันได้เพราะเป็นฝ่ายเดียวกัน. แต่สงฺเคราะห์เข้ากันไม่ได้กับหมวดธรรมฝ่ายอื่น, เช่น อายตนะ, ธาตุ, ฝ่ายรูป, ที่สงฺเคราะห์เข้ากับรูปชั้นหยาบได้, แต่สงฺเคราะห์เข้ากับนามชั้นหยาบไม่ได้.

อสงฺกहितน สงฺกहितํ. หมวดธรรมที่สงฺเคราะห์เข้ากันไม่ได้เพราะต่างฝ่ายกัน, แต่สงฺเคราะห์เข้ากันได้กับหมวดธรรมฝ่ายเดียวกัน เช่น นามชั้นหยาบสงฺเคราะห์เข้ากับอายตนะ, ธาตุ, ฝ่ายรูป, แต่สงฺเคราะห์เข้ากับอายตนะ, ธาตุ, ฝ่ายนามด้วยกันได้.

สงฺกहितน สงฺกहितํ. หมวดธรรมที่สงฺเคราะห์เข้ากันได้ เพราะเป็นฝ่ายเดียวกัน, ก็สงฺเคราะห์เข้ากันได้กับหมวดธรรมฝ่ายเดียวกันทั้งหมด, เช่น ชั้นหยาบ อายตนะ ธาตุ ฝ่ายรูปหรือธรรม, ก็สงฺเคราะห์เข้ากันได้ตามประเภททั้งหมด.

อสงฺกहितน อสงฺกहितํ. หมวดธรรมที่สงฺเคราะห์กันไม่ได้

เพราะต่างฝ่ายกัน, ก็สังเคราะห์เข้ากันไม่ได้กับหมวดธรรมต่างฝ่ายกัน
ทั้งหมด, เช่น รูปชั้นสังเคราะห์เข้ากันกับนามชั้นไม่ได้, ก็สังเคราะห์
เข้ากันไม่ได้กับอายตนะ ๖ ฝ่ายนามทั้งหมด.

สมุปโยโค. ความสัมปโยคประกอบกัน, คือความมีเกิด กับ
มีวัตถุที่ถึงและอารมณ์เป็นสภาค คือมีส่วนร่วมเป็นอันเดียวกัน, เช่น
เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น, มีสัมปโยคประกอบกับนาม-
ชั้น ๓ เหล่านี้, วิญญาณชั้นก็มี สัมปโยคประกอบกับนามชั้น ๓
เหล่านี้ได้, ส่วนรูปชั้นไม่มีสัมปโยคประกอบกันกับอะไรอื่น.

วิปโยโค. ความวิปโยคไม่ประกอบ คือพรากกัน, เพราะ
เป็นวิสภาคผิตส่วนกัน, จึงต่างเกิดต่างดับเป็นต้น, เช่น รูปชั้นมี
วิปโยคไม่ประกอบกับนามชั้น ๔, นามชั้น ๔ ก็มีวิปโยคไม่
ประกอบกับรูปชั้น.

สมุပ္ยุดเทน วิปูปยุดติ. หมวดธรรมที่สัมปยุตประกอบกันได้,
ก็วิปยุตไม่ประกอบกับหมวดธรรมประเภทอื่น, เช่นชั้น อายตนะ
๖ ที่สัมปยุตประกอบกับนามชั้น ๔ ได้, ก็วิปยุตไม่ประกอบกับ
รูปชั้น.

วิปูปยุดเทน สมูปยุดติ. หมวดธรรมที่วิปยุตไม่ประกอบกัน
แล้ว, ก็สัมปยุตประกอบกันอีก, หมวดธรรมเช่นนี้ไม่มี, เพราะนาม
ชั้น ๔ วิปยุตไม่ประกอบกันกับรูปชั้นแล้ว, ก็ไม่สัมปยุตประกอบ
กันกับธรรมอื่น นอกจากพวกของคน, รูปและนิพพานเป็นวิปยุต
ไม่ประกอบกับนามชั้น ๔ แล้ว, ก็ไม่สัมปยุตกับธรรมอื่น.

อสงฺกหิตฺ. หมวดธรรมที่ไม่สงเคราะห์เข้ากัน, คือ เมื่อกล่าวถึง
 บททั้งหลายที่ละเว้นไว้, ย่อมประมวลความโดยย่อว่า หมวดธรรม
 ที่สัมปยุตประกอบกันก็ดี, หมวดธรรมที่วิปยุตไม่ประกอบกันก็ดี, ย่อม
 สงเคราะห์เข้ากันได้บ้าง, สงเคราะห์เข้ากันมิได้บ้าง, เช่น ^{ขม}สังวตธรรม
 ที่วิปยุต ไม่ประกอบกับรูปชั้น ๔, ก็สงเคราะห์
 เข้ากันกับนามชั้นทั้ง ๔, แต่ไม่สงเคราะห์เข้ากันกับรูปชั้น.

๕. ปุคฺคฺลปฺลยตฺติ

ฉ ปฺลยตฺติโย. บัญญัติ คือการแสดงประกาศแต่งตั้งทั้งหลาย ๖.

ขนฺธปฺลยตฺติ.	บัญญัติว่าขันธ์.
อายตฺนปฺลยตฺติ.	บัญญัติว่าอายตนะ.
ธาตฺอุปฺลยตฺติ.	บัญญัติว่าธาตุ.
สจฺจปฺลยตฺติ.	บัญญัติว่าสัจจะ.
อินฺทฺริยปฺลยตฺติ.	บัญญัติว่าอินทรีย์.
ปุคฺคฺลปฺลยตฺติ.	บัญญัติว่าบุคคล.

กิตฺตฺวาตา ปุคฺคฺลนํ ปุคฺคฺลปฺลยตฺติ. บัญญัติซึ่งบุคคล
 ทั้งหลายว่าบุคคล, กำหนดประมาณเท่าไร ?

สมยวิมุตโต. บุคคลผู้พ้นแล้วโดยสมัย, คือบุคคลผู้ได้วิโมกข์ หรือสมาบัติ ๘ ตามกาลตามสมัย, และมีอาสวะบางเหล่าสิ้นแล้วเพราะ เห็นด้วยปัญญา, ได้แก่พระอริยบุคคล ๓ จำพวกเบื้องต้น ผู้ได้สมาบัติ ๘.

อสมยวิมุตโต. บุคคลผู้พ้นโดยไม่มีสมัย, คือบุคคลผู้มิได้ วิโมกข์ ๘ ตามกาลตามสมัย, แต่มีอาสวะทั้งหลายสิ้นแล้ว, เพราะ เห็นด้วยปัญญา, ได้แก่พระอรหันต์ สุขขวิปัสสก, อีกอย่างหนึ่ง พระอริยบุคคลทั้งปวง ชื่อว่าอสมยวิมุตต์, เพราะได้อริยวิโมกข์ตาม ลำดับชั้น, อริยวิโมกข์ไม่มีสมัยกำเรบอีกได้.

กุปฺปชฺชโม. บุคคลผู้มีธรรมยังกำเรบ, คือบุคคลผู้ได้รูปสมาบัติ หรืออรุปรสมาบัติยังไม่คล่องแคล่วชำนาญ, มีฐานะโอกาสจะอาศัยความ ประมาท ~~เพื่อ~~พลาดจากสมาบัตินั้นได้.

อกุปฺปชฺชโม. บุคคลผู้มีธรรมอันไม่กำเรบได้, คือบุคคลผู้ได้ รูปสมาบัติ หรืออรุปรสมาบัติคล่องแคล่วชำนาญ, ไม่มีฐานะโอกาสจะ ประมาทเสื่อมจากสมาบัตินั้นได้, ได้แก่พระอนาคามีและพระอรหันต์ ผู้ได้สมาบัติ, อีกอย่างหนึ่ง พระอริยบุคคลทั้งปวง ชื่อว่าอกุปฺปชฺชมะ, เพราะอริยวิโมกข์ของท่านเป็นธรรมไม่กำเรบอีกได้.

ปริหานชฺชโม. บุคคลผู้มีธรรมยังเสื่อมได้, คือบุคคลผู้มีธรรม ~~อัน~~กำเรบได้นั้นแล.

อปริหานชฺชโม. บุคคลผู้มีธรรมอันไม่เสื่อมได้, คือบุคคลผู้มี ธรรมอันไม่กำเรบได้นั้นแล.

เจคนภพฺโพ. บุคคลผู้ควรเพื่อถึงความไม่เสื่อม เพราะเจตนา

เอาใจใส่, คือบุคคลผู้ไ้รูปสมบัติ หรืออรุสมบัติ, ยังไม่คล่องแคล่วชำนาญ, เมื่อเอาใจใส่อยู่ ย่อมไม่เสื่อมจากสมบัตินั้น.

อนรุขนาภพโพ. บุคคลผู้ควรเพื่อความไม่เสื่อมเพื่อคอยรักษาไว้, คือบุคคลผู้ไ้รูปสมบัติ หรืออรุสมบัติ ยังไม่คล่องแคล่วชำนาญ, เมื่อคอยรักษาอยู่ ย่อมไม่เสื่อมจากสมบัตินั้น.

ปฤชชโน. บุคคลผู้เป็นปฤชช น มีกิเลสเกิดหนาแน่น, คือบุคคลผู้ยังละสังโยชน์ ๓ เบื้องต้นไม่ได้, และไม่ปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์เหล่านั้น.

โคตรภู. บุคคลผู้ถึงญาณครอบโคตร, คือบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ก่อนแต่จะก้าวเข้าสู่อริยธรรม, โดยไม่มีธรรมอื่นคั่นในระหว่างได้แก่ผู้ล่วงโคตรคือมณฑลบัญญัติปฤชช, จะย่างขึ้นสู่โคตรอริยชน, กำลังอยู่ในภาวะที่มีไชปฤชช มิไชอริยชน.

ภยูปรโต. บุคคลผู้จเว้นเฉพาะความกลัว, ได้แก่พระเสขบุคคล ๗ และปฤชชผู้มีศีล, ปฤชชกลัวภัย ๔ คือทุกคติภัย ภัยคือทุกคติ, วัฏฏภัย ภัยคือวนกิเลส กรรม วิบาก, กิเลสภัย ภัยคือกิเลส, อุปวาทภัย ภัยคือความติเตียน, จึงจเว้นบาป, พระเสขบุคคลแม้ตั้งอยู่ใน อริยมรรค อริยผล, ก็ยังกลัวภัย ๓ เว้นทุกคติภัย.

อภยูปรโต. บุคคลผู้จเว้นเพราะความไม่กลัว, ได้แก่พระอรหันต์ซึ่งฉาตผู้ตัดภัยได้เด็ดขาด.

ภพพาคมโน. บุคคลผู้ควรเพื่อมาแน่แท้ในกุศลธรรมทั้งหลาย คือบุคคลผู้ไม่ประกอบด้วยกัมมารณ เครื่องกั้น คือกรรม, ได้แก่

อนันตริยกรรม ๕, ไม่ประกอบด้วยกิเลสสวรรค์ เครื่องกันคือกิเลส, ได้แก่นิยตมิชฌาทีฎฐิติ, ไม่ประกอบด้วยวิปากาวรรณ เครื่องกันคือวิปาก, ได้แก่อหตุกปฏิสนธิ, และทุเหตุกปฏิสนธิ, เป็นผู้มีศรัทธา มีฉันทะ มีปัญญา ไม่บ้าใบ้, เป็นภพพบบุคคล สมควรบรรลุมรรคผลได้.

อกุพพาคมโน. บุคคลผู้ไม่ควรเพ้อมาแน่แท้ในกุศลธรรมทั้งหลาย, คือบุคคลผู้ประกอบด้วยเครื่องกัน ๓ อย่างนั้นเป็นผู้ปราศจากศรัทธาเป็นต้น, เป็นอกุพพบุคคล ไม่สมควรบรรลุมรรคผล.

นียโต. บุคคลผู้เที่ยงแน่แท้ คือบุคคลทำอนันตริยกรรม ๕, และบุคคลผู้เป็นมิชฌาทีฎฐิติ ๒ จำพวก, เที่ยงแน่แท้ที่จะไปสู่สุคติ, พระอริยบุคคล ๘ จำพวก, เที่ยงแน่แท้ต่อมรรคผลสูง ๆ ขึ้นไป, และเที่ยงแน่แท้ต่ออนุปาทาปรินิพพาน.

อนียโต. บุคคลผู้ไม่เที่ยงแน่แท้ คือบุคคลนอกจากนียตบุคคลเหล่านั้น, เพราะมีคติไม่แน่นอน.

ปฏิบัติโนโก. บุคคลผู้ปฏิบัติแล้ว, คือบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยมรรค ๔, ได้แก่งตั้งอยู่แล้วในมรรค ๔ มีโศคาปัตติมรรคเป็นต้น.

ผลภูจิตโต. บุคคลผู้ตั้งอยู่แล้วในผล, คือบุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยผล ๔, มีโศคาปัตติผลเป็นต้น.

อรทา. บุคคลผู้เป็นพระอรหันต์, คือท่านผู้ละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐, การละโดยไม่มีส่วนเหลือ.

อรหุตตาย ปฏิปโน. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อความเป็นพระอรหันต์,
คือบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์เบื้องปลายทั้ง ๕ มีรูปราคะเป็นต้น.

๕. กถาวตถุ

ปุคฺคโล อุปลพฺภติ สจฺจนิกตฺถปรมตฺถเณนาติ. สกฺวาทิ ตามว่า
สัตว์บุคคลชายหญิงย่อมมีได้โดยอรรดแจ่มแจ้งเป็นจริง, โดยอรรดอย่าง
ยิ่งสูงสุด คือ ปรมัตถ์หรือ ?

อามนตา ปรวาทิ ทอบว่า ย่อมมีได้, เพราะพระผู้มีพระภาค
ได้ตรัสถึงสัตว์บุคคลชายหญิงไว้ในพระสูตร, โดยสมมติสัจจะ คือ
ความจริงโดยสมมติ.

โย สจฺจนิกตฺถโธ ปรมตฺถโธ ตโต โส ปุคฺคโล อุปลพฺภติ,
สจฺจนิกตฺถปรมตฺถเณนาติ. สกฺวาทิ ตามว่า อรรดแจ่มแจ้งเป็นจริง,
อรรดอย่างยิ่งสูงสุดคือปรมัตถ์ใด, สัตว์บุคคลชายหญิงนั้น ย่อมมีได้
โดยอรรดแจ่มแจ้งเป็นจริง, โดยอรรดอย่างยิ่งสูงสุด คือ ปรมัตถ์นั้น
หรือ ?

น เหวี วตฺตพฺพเ. ปรวาทิ ทอบว่า ไม่พึงกล่าวอย่างนั้นเลย,
เพราะสัตว์บุคคลชายหญิงนั้น, ไม่มีได้โดยปรมัตถ์สัจจะ, คือความจริง
โดยปรมัตถ์.

อาชานาหิ นิกุหฺ. สกวาที กล่าววาท่านจงยอมรับนิกคหะโทษ
ควรข่มขี่, เพราะคำตักกล่าวรับรองแล้ว, แต่คำหลังกลับกล่าวปฏิเสธ.

หลุจิ ปุคฺคโล อุลลพฺภติ สจฺฉนิกตฺตปรมฺตเถน. ถ้าสัตว์
บุคคลชายหญิง ย่อมมีได้โดยอรรถแจ่มแจ้งเป็นจริง, โดยอรรถอย่างยิ่ง
สูงสุด คือ ปรมัตถ์ไซร์.

เตน วต เร วตฺตพฺเพ, โย สจฺฉนิกตฺโต ปรมฺตฺโต ตโต
โต ปุคฺคโล อุลลพฺภติ สจฺฉนิกตฺตปรมฺตเถนาติ. ท่านผู้เจริญ,
เพราะเหตุนี้แล, ฟังกล่าวว่า อรรถแจ่มแจ้งเป็นจริง, อรรถอย่างยิ่ง
สูงสุด คือ ปรมัตถ์ใด, สัตว์บุคคลชายหญิงนั้นย่อมมีได้โดยอรรถ
แจ่มแจ้งเป็นจริง, โดยอรรถอย่างยิ่ง คือ ปรมัตถ์นั้น.

มิจฺฉา. สัตว์บุคคลชายหญิงซึ่งท่านปรวาทีกกล่าวแล้วในข้อนี้,
ท่านกล่าวรับรองในปัญหาต้นว่า สัตว์บุคคลชายหญิงย่อมมีได้โดย
อรรถแจ่มแจ้งเป็นจริง, โดยอรรถอย่างยิ่งสูงสุด คือ ปรมัตถ์, แต่
ท่านกลับไม่กล่าวรับรองในปัญหาหลังว่า อรรถแจ่มแจ้งเป็นจริง อรรถ
อย่างยิ่ง คือ ปรมัตถ์ใด, สัตว์บุคคลชายหญิงนั้นย่อมมีได้โดยอรรถ
แจ่มแจ้งเป็นจริง, โดยอรรถอย่างยิ่ง คือ ปรมัตถ์นั้น. คำของท่าน
นี้จึงผิด เพราะขัดแย้งกันเอง. ถ้าจะไม่ฟังกล่าวรับรองในปัญหาหลัง,
ก็ไม่ฟังกล่าวรับรองในปัญหาต้นเสียก่อน, ฉะนั้น สัตว์บุคคลชายหญิง
ซึ่งท่านกล่าวแล้ว, อันท่านกล่าวรับรองในปัญหาต้น, แต่ไม่กล่าว
รับรองในปัญหาหลัง, จึงผิดพลาดขัดแย้งกันเอง.

๖. ยมก

เย เกจิ กุสลา ฐมฺมา. ธรรมทั้งหลายเป็นกุศลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง.
สพฺเพ เต กุสลมฺมฺลา. ธรรมทั้งหลายนั้นเป็นกุศลมฺมฺล. คือ
อโลกะ อโทสะ อโมหะทั้งสิ้น.

เย วา ปน กุสลมฺมฺลา. ก็หรือว่า ธรรมทั้งหลายเหล่าใดเป็น
กุศลมฺมฺล.

สพฺเพ เต ฐมฺมา กุสลา. ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเป็นกุศลทั้งสิ้น.

เย เกจิ กุสลา ฐมฺมา. ธรรมทั้งหลายเป็นกุศลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง.
สพฺเพ เต กุสลมฺมฺเลน เอกมฺมฺลา. ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นทั้งสิ้น
มีมูลเป็นอันเดียวกันกับกุศลมฺมฺล.

เย วา ปน กุสลมฺมฺเลน เอกมฺมฺลา. ก็หรือว่า ธรรมทั้งหลาย
เหล่าใดมีมูลเป็นอันเดียวกันกับกุศลมฺมฺล.

สพฺเพ เต ฐมฺมา กุสลา. ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเป็นกุศล
ทั้งสิ้น.

๗. ปฏฺฐาน

เหตุปัจจุโย. เหตุเป็นปัจจัย, เหตุที่ตั้งอยู่เฉพาะแห่งผล มี ๖
อย่าง, ได้แก่อกุศลเหตุ ๓ คือ โลกะ โทสะ โมหะ, กุศลเหตุ ๓ คือ
อโลกะ อโทสะ อโมหะ. อกุศลเหตุเป็นปัจจัยแดนเกิดแห่งผล, คือ

อุกหนุนให้เกิดนามรูป, หรือจิตเจตสิกและรูปฝ่ายอกุศล. กุศลเหตุ
เป็นปัจจัยแห่งนามรูปฝ่ายกุศล, เหมือนอย่างรากแก้วของต้นไม้ใหญ่,
เป็นที่ตั้งอยู่ใต้ของต้นไม้, และช่วยอุกหนุนต้นไม้ให้งอกงาม.

อารมณ์ปัจจัย. อารมณ์เป็นปัจจัย, อารมณ์เรื่องที่จิตเจตสิก
ทั้งหลายยึดหน่วง มี ๖ อย่าง, ได้แก่รูปารมณ์ อารมณ์คือรูป,
สัททารมณ์ อารมณ์คือเสียง, คันธารมณ์ อารมณ์คือกลิ่น, รสอารมณ์
อารมณ์คือรส, โผฏฐัพพารมณ์ อารมณ์คือโผฏฐัพพะ สิ่งที่กายถูก
ต้อง, รัสมารมณ์ อารมณ์คือธรรม, ได้แก่เรื่องของรูปเป็นต้นที่ได้
ประสบแล้วในอดีต. อารมณ์เหล่านี้, เป็นปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการ
เหล่านี้, เพราะจิตและเจตสิกทั้งปวงต้องอาศัยยึดหน่วงอารมณ์ จึง
เกิดขึ้นได้, เหมือนอย่างคนชราหรือทุพพลต้องอาศัยไม้เท้าหรือเชือก
เป็นเครื่องยึดหน่วง, จึงทรงตัวลุกขึ้นเดินไปได้.

อธิปทีปัจจัย. อธิปทีเป็นปัจจัย, อธิปทีคือธรรมที่เป็นใหญ่
กว่าสัมปยุตตธรรมที่เกี่ยวข้องกับตน แบ่งเป็น ๒ ประเภทก่อน, คือ
อรัम्मณาริบัติ, อธิปทีคืออารมณ์ชนิดที่น่าปรารถนาอย่างแรง ๑,
สหชาติริบัติ, อธิปทีคือธรรมที่เกิดร่วมกัน ๑, สหชาติริบัติ มี ๔
อย่าง, คือ ฉันทาริบัติ, อธิปทีคือฉันทะเจตสิก ความพอใจที่เกิดขึ้น
ในใจ, วิริยาริบัติ, อธิปทีคือวิริยะเจตสิก ความเพียรที่เกิดขึ้นในใจ,
ฉิกคาริบัติ, อธิปทีคือความเอาใจจ้อ, วิมังสาริบัติ, อธิปทีคือ
ปัญญาเจตสิก ปัญญาใคร่ครวญพิจารณาที่เกิดขึ้นในใจ, อารมณ์อย่าง
แรงเป็นอธิปทีปัจจัย, เพราะทำให้นามธรรมคือจิตและเจตสิกน้อมไปยึด

อย่างหนักหน่วง, ส่วนอธิปัตติ ๔ มีฉันทะเป็นต้น เป็นอธิปัตติบัจจย, เพราะสามารถยังธรรมซึ่งเกิดร่วมกับตน, และนามธรรมอื่นซึ่งไม่สามารถจะเป็นอธิปัตติได้ ให้นำ้อมไปตามอำนาจของตน.

อนนุตรปจฺจโย. ธรรมที่เกิดเป็นลำดับไม่มีระหว่างกันเป็นบัจจย, คือสามารถยังจิตอุปบาท (ความเกิดแห่งจิต) อันสมควรกันให้เกิดขึ้นในลำดับของตน, ได้แก่นามธรรม คือจิตและเจตสิกที่เกิดก่อน, เป็นบัจจยอุคฺคหนฺนํแก่นามธรรม, คือจิตและเจตสิกที่เกิดทีหลัง, ได้แก่ช่วยอุปการะให้เกิดขึ้นสืบต่อกันไปโดยไม่ว่างเว้น, คือไม่มีระหว่างกัน เว้นไว้แต่เจติจิตของพระอรหันต์.

สมนนุตรปจฺจโย. ธรรมที่เกิดเป็นลำดับสืบต่อกันเรื่อยไป, ไม่มีธรรมอื่นมาคั่นระหว่างเลยที่เดียวเป็นบัจจย, ได้แก่แก่นามธรรมที่เกิดก่อน, เป็นสมนันตรบัจจยแก่นามธรรมที่เกิดภายหลัง, คล้ายกันกับอนันตรบัจจย.

สหชาติปจฺจโย. ธรรมที่เกิดร่วมกันเป็นบัจจย, คือ ธรรมที่เกิดร่วมกันต่างเป็นบัจจยอุคฺคหนฺนํกันเอง. ด้วยอำนาจที่ยังธรรมที่เกิดร่วมกันให้เกิดพร้อมกัน, เพราะเมื่อตนไม่เกิด แม้ธรรมที่เกิดร่วมกันก็ไม่เกิดขึ้นได้, เหมือนอย่างดวงไฟเกิดพร้อมกันกับแสงไฟ เมื่อไม่มีดวงไฟ แสงไฟก็มีขึ้นไม่ได้, เช่นนามขันธ์ ๔, มหาภูตรูป ๔, ปฏิสนธิททยวัตถุ, เป็นสหชาติบัจจย.

อตุลฺลมณฺณปจฺจโย. ธรรมแต่ละอย่างต่างต้องอาศัยกันและกันเป็นบัจจย. คือธรรมที่เป็นอุปการะ โดยอุคฺคหนฺนํกันและกันให้เกิดขึ้น,

เหมือนอย่างไม้ ๓ อันต่างพึ่งอาศัยกัน จึงตั้งอยู่ได้, ไม้แก่นามขันธ์ ๔ ช่วยอุคหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น, มหาภูตรูป ๔ ช่วยอุคหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น, ปฏิสนธินามขันธ์ ๔ และปฏิสนธิหทยวัตถุช่วยอุคหนุนกันและกันให้เกิดขึ้น.

นิสฺสยปจฺจโย. ธรรมเป็นปัจจัยโดยเป็นนิสสัยที่อาศัย คือเป็นที่อาศัยโดยอธิฐานการ คืออาการที่ตั้งมั่น ๑, เป็นที่อาศัย โดยนิสสยการ คืออาการที่อิงอาศัย ๑, ธรรมเป็นนิสสัยปัจจัยที่อาศัยโดยอาการที่ตั้งมั่นนั้น, ไม้แก่นปรูวิธาคู เป็นที่อาศัยตั้งมั่นแห่งธาตุอื่น, วัตถุ ๖ มีจักขุ เป็นต้น เป็นที่อาศัยตั้งมั่นแห่งจักขุวิญญาณ เป็นต้น, เหมือนอย่างแผ่นดินเป็นที่อาศัยตั้งมั่นของตน ไม่เป็นต้นบนแผ่นดิน. ธรรมเป็นนิสสัยที่อาศัยโดยอาการที่อิงอาศัยนั้น, ไม้แก่นามขันธ์ ๔ เป็นที่อิงอาศัยกันและกัน, อาโป เตโช วาโย ก็เหมือนกัน, เหมือนอย่างแผ่นดินเป็นที่อาศัยแห่งจิตรกรรมภพवादเขียน.

อุปนิสฺสยปจฺจโย. ธรรมเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสัยที่อาศัยอย่างแรงกล้า, ไม้แก่นอารมณ์อย่างแรงกล้า, เหมือนอย่างอารมณ์ที่เป็นอธิปติปัจจัย, เป็นที่อาศัยอย่างแรงกล้า ให้เกิดธรรมที่เกิดจากอารมณ์นั้นเป็นปัจจัย; เรียกว่าอารมณ์อุปนิสสัยปัจจัย, ธรรมเป็นปัจจัยโดยอุปนิสสัย ที่อาศัยอย่างแรงกล้าคืออารมณ์; ธรรมที่เกิดเป็นลำดับไม่มีระหว่างกันอย่างแรงกล้า เหมือนอย่างอนันตรปัจจัย เป็นอุปนิสสัยปัจจัย ให้เกิดธรรมที่เกิดจากธรรมนั้นเป็นปัจจัยโดยไม่มีระหว่างกัน, เรียกว่า อนันตรอุปนิสสัยปัจจัย, ธรรมเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสัยที่อาศัยอย่าง

แรงกล้า, คือธรรมที่เกิดเป็นลำดับ ไม่มีระหว่างกัน; เหตุที่ทำมาจนเป็นปกตินิสัยแล้ว ไม่เกี่ยวข้องกับอวิชชาธรรมบัจจย, เป็นเหตุที่ตนทำให้เกิดขึ้นเอง, เช่น กุศลธรรม อกุศลธรรมต่าง ๆ กิตติ, เป็นเหตุฝ่ายกุศลและอกุศล, ที่เนื่องจากการเสวนาช่องเสพบุคคลและอาหาร เป็นต้นของตนกิตติ, เรียกว่า ปกตูปนิสัยบัจจย ธรรมเป็นบัจจยโดยอุปนิสัย ที่อาศัยอย่างแรงกล้า, คือเหตุที่ทำมาจนเป็นอุปนิสัยแล้ว.

ปุระชาตปัจจโย. ธรรมที่เกิดก่อนเป็นบัจจย, คือธรรมที่เกิดขึ้นก่อนแล้ว ยังคงมีอยู่ไม่ดับไป. ได้แก่วรรุธรรมที่เกิดขึ้นก่อนแล้ว ยังไม่ดับไป, เป็นบัจจยอุคคหุนนามธรรม, คือจิตและเจตสิกให้เกิดขึ้น, เปรียบเหมือนพระอาทิตย์และพระจันทร์เกิดขึ้นก่อน ยังไม่ดับไป, สัตว์โลกทั้งหลายจึงได้อาศัยเกิดขึ้นเป็นไปอยู่ในโลก.

ปัจจุชาตปัจจโย. ธรรมที่เกิดภายหลังเป็นบัจจย, ได้แก่นามธรรมคือจิตและเจตสิกที่เกิดทีหลัง, เป็นบัจจยอุคคหุนนแก่รรุธรรมที่เกิดขึ้นให้ตั้งอยู่ได้จนครบอายุ, อายุของรรุธรรมเท่ากับอายุของจิต ๑๗ ดวง, รุธรรมที่เกิดขึ้นจะตั้งอยู่ได้ตลอด ๑๗ ขณะจิตนี้ ก็เพราะจิตและเจตสิกที่เกิดทีหลังอุปถัมภ์ให้ตั้งอยู่และให้เจริญ, มีอุปมาเหมือนอย่างต้นไม้ที่ปลูกไว้แล้ว จะตั้งอยู่และเจริญขึ้นได้, ก็ด้วยอาศัยน้ำฝนที่ตกลงมา หรือเอาน้ำรดในภายหลัง, หรือมีอุปมาเหมือนอย่างลูกนกแร้งที่ยังเล็ก บินไปหาอาหารมิได้, ก็ได้อาศัยเจตนาที่หวังอาหารนั้นเองบำรุงเลี้ยง, จนกว่าจะบินออกไปหาอาหารเองได้.

อาเสวนปัจจโย. ธรรมที่ทำหน้าที่เสพอารมณบ่อย ๆ เป็นบัจจย,

ใต้แก่โลกียชนจิตที่ขึ้นบ่อย ๆ ชื่อว่าเสพอารมณ์บ่อย ๆ เป็นปัจจัย
 อุดหนุนธรรมที่เป็นเชื้อสายชาติเดียวกันให้เกิดขึ้น, เช่นเมื่อกุศลชว-
 นจิตดวง ๑ เกิดขึ้น, ก็เป็นปัจจัยอุดหนุนกุศลชวจิตชนิดเดียวกันให้
 เกิดขึ้นอีกเป็นดวงที่ ๒, เป็นปัจจัยอุดหนุนต่อกันไปดังนี้ จนถึงดวง
 ที่ ๗, ซึ่งเป็นตัวเจตนาลงสันนิษฐานให้สำเร็จกิจอย่างหนึ่ง ๆ, เหมือน
 อย่างบุคคลได้เรียนวิชาอย่างใดอย่างหนึ่งมาแล้ว, ย่อมเรียนวิชาอย่าง
 เดียวกันนั้นต่อขึ้นไปได้ง่าย, และเร็วขึ้นจนกระทั่งสำเร็จการเรียนวิชา
 อย่างนั้น.

กัมมปัจจัย. กรรมเป็นปัจจัย กรรมใต้แก่เจตสิกธรรม คือ
 เจตนา ความจงใจ, เป็นปัจจัยปรุงแต่งจัดแจงจิต, เจตสิก ธรรม
 ที่เกิดในจิต, กัมมชรูป, รูปที่เกิดแต่กรรม และจิตตชรูป รูปที่เกิด
 แต่จิต, ที่เกิดร่วมกันเป็นสหชาตธรรม, เช่นเมื่อจิตและเจตสิกับรูปา-
 รมณ์เป็นต้น เกิดโลกจิตขึ้น, กรรมคือเจตนาที่เป็นสหชาตเกิดร่วมอยู่
 ด้วย, ก็เป็นปัจจัยปรุงแต่งจัดแจงโลกจิตนั้นให้เข้ารับรูปารมณ์เต็มที่,
 เป็นเหตุให้แสดงอาการของโลภะออกมาทางกายวาจา ด้วยอำนาจโลก
 บุตเจตนา อีกอย่างหนึ่ง กรรมที่เป็นนานาชนิดจะ เกิดขึ้นในขณะต่าง ๆ
 กัน เป็นปัจจัยเพาะพืชพันธุ์ไว้, เมื่อกุศลเจตนา และอกุศลเจตนาที่
 เกิดขึ้นพร้อมกับจิตนั้นดับไปแล้ว, กรรมคือเจตนาที่ยังเพาะพืชพันธุ์
 ไว้ มีอำนาจส่งผลให้ปรากฏขึ้นในภายหลัง.

วิปากปัจจัย. วิปากเป็นปัจจัย, วิปากคือธรรมที่เป็นผลของ
 กุศลและอกุศล, ใต้แก่วิปากนามขันธ์ ๔ หรือวิปากจิตเจตสิก, เป็น

บัจจัยอุคฺคหฺนุซึ่งกันและกัน, และเป็นบัจจัยอุคฺคหฺนุปฏิสนธิกัมมชฺรูป และจิตตชฺรูป, วิบากเป็นบัจจัยอุคฺคหฺนุวิบากนี้, มีอุปมาเหมือนอย่าง ชราซึ่งเป็นวิบาก เกิดสืบมาจากชาติ ชรา ในตอนแรก ๆ ที่ติดมาถึง แต่เป็นทารก เป็นบัจจัยอุคฺคหฺนุชรา ในตอนหลัง ๆ โดยลำดับ.

อาหารปจฺจโย. อาหารเป็นบัจจัย, สภาพที่นำผลมาคือประมวล มาซึ่งผลของทณ ๆ ชื่อว่าอาหาร, เป็นบัจจัยอุปถัมภ์รูปธรรมและนาม ธรรมทั้งหลาย, อาหารบัจจัยนี้ มี ๔ อย่าง คือ กวฬิงการอาหาร อาหารคือคำข้าว, ใต้แก้อิโชาภายนอกที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ เป็นรูป อาหาร เป็นบัจจัยอุคฺคหฺนุรูปกาย, ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ, มโน สัมมูเจตนาหาร อาหารคือเจตนาจงใจ, วิญญาณาหาร อาหารคือ วิญญาณ, ๓ ข้อนี้เป็นนามอาหาร, เป็นบัจจัยอุคฺคหฺนุนามธรรมคือจิต เจตสิกที่ประกอบด้วยทณ, และอุคฺคหฺนุจิตตชฺรูปและปฏิสนธิกัมมชฺรูป, ซึ่งมีนามอาหารและจิตเจตสิกนั้นเป็นสมุฏฐาน, อาหารเหล่านี้เป็นบัจจัย อุคฺคหฺนุรูปธรรมและนามธรรมของสัตว์ทั่วทั้ง ๓๑ ภูมิ, เพราะสัตว์ทั้ง ปวงดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร.

อินฺทฺริยปจฺจโย. อินฺทฺริยเป็นบัจจัย, ธรรมที่เป็นใหญ่ คือกระทำ ซึ่งความเป็นใหญ่ยิ่ง ชื่อว่าอินฺทฺริย, อินฺทฺริยมี ๒๒ คือจักขุนฺทฺริย อินฺทฺริย คือตา ๑, โสถินฺทฺริย อินฺทฺริยคือหู ๑, ฆานินฺทฺริย อินฺทฺริยคือจมูก ๑, ชิวหินฺทฺริย อินฺทฺริยคือลิ้น ๑, กายินฺทฺริย อินฺทฺริยคือกาย ๑, มนินฺทฺริย อินฺทฺริยคือใจ ๑, อิตถินฺทฺริย อินฺทฺริยคือหญิง ๑, ปุริสินฺทฺริย อินฺทฺริยคือ ชาย ๑, ชิวิตินฺทฺริย อินฺทฺริยคือชีวิต ๑, สุขินฺทฺริย อินฺทฺริยคือสุข ๑,

ทุกขินทรีย์ อินทรีย์คือทุกข์ ๑, โสมนัสสินทรีย์ อินทรีย์คือโสมนัส ๑, โทมนัสสินทรีย์ อินทรีย์คือโทมนัส ๑, อุกุเปกขินทรีย์ อินทรีย์คืออุกุเบกขา ๑, สัทธินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา ๑, วิริยินทรีย์ อินทรีย์คือเพียร ๑, สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ ๑, สมာธินทรีย์ อินทรีย์คือสมาธิ ๑, บัญญัตินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา ๑, อนัญญัตถัญญัสสามีตินทรีย์ อินทรีย์คือโสคาปัตติมรรค ๑, อัฏฐินทรีย์ อินทรีย์คือโสคาปัตติผลจนถึงอรหัตมรรค ๑, อัฏฐาตาวินทรีย์ อินทรีย์คืออรหัตผล ๑, อินทรีย์เหล่านี้ ทำหน้าที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน ๆ, เช่น ตา ทำหน้าที่เป็นใหญ่ในการเห็นรูป, และยกเว้นอิตถิภาวะ ปฐิสภาวะเสีย เหลือ ๒๐, เป็นปัจจัยและเป็นผลแห่งปัจจัยของกันและกัน.

ฌานปัจจุโย. ฌานเป็นปัจจัย, ฌานคือการเพ่งอารมณ์อย่างแน่วแน่, ประกอบด้วยองค์เป็นปฐม คือวิตก วิจารณ์ ปีติ เวทนา เอกัคคตา, เป็นปัจจัยอุดหนุนนามขันธ์ ๔, และจิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป ที่เกิดพร้อมกัน, อีกอย่างหนึ่ง ฌานมี ๒ คือ อารัมมณูปนิชฌาน เพ่งอารมณ์ทางสมถภาวนา ๑, ลักษณะอุปนิชฌาน เพ่งลักษณะทางวิปัสสนาภาวนา คือไตรลักษณ์ ๑, ต่างเป็นปัจจัยอุดหนุนตามอำนาจของตน.

มกุคฺคปัจจุโย. มรรคเป็นปัจจัย, มรรคคือธรรมที่เป็นประจักษ์ทาง, เพราะเป็นธรรมนำไปสู่สุคติ ทุกคติ และนิพพาน, องค์มรรค ๘, ได้แก่ปัญญา, วิตก, สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ, วิริยะ, สติ, เอกัคคตา, ทิฏฐิ, องค์มรรคเหล่านี้ เว้น

ทิวฐิข้อที่ ๙ เหลือ ๘ เป็นฝ่ายกุศล, องค์มรรค ๔ คือ วิทก, วิริยะ, เอกัคคตา, ทิวฐิ, (ความเห็นผิด), เป็นฝ่ายอกุศล, และองค์มรรค ๘ ฝ่ายอภัยากฤต, เป็นปัจจัยอุดหนุนให้ไปสู่ สุกติ ทุกติ และนิพพาน ตามประเภท, และอุดหนุนสหชาตธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับตนให้ไปสู่ อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับตน, และให้ทำกิจตามหน้าที่ของตน ๆ

สมบุตุตปจโย. ธรรมที่สมบุตุตกันเป็นปัจจัย, ธรรมที่ประกอบพร้อมกัน ๔ ประการ, -คือธรรม ๒ อย่าง, เมื่อเวลาเกิดก็เกิดพร้อมกัน ๑, เมื่อเวลาคับก็ดับพร้อมกัน ๑, มีอารมณ์เป็นอันเดียวกัน ๑, และมีที่อาศัยอันเดียวกัน ๑, เรียกสมบุตุตทธรรม, ได้แก่จิตและเจตสิก ที่เป็นนามธรรมด้วยกัน, เป็นปัจจัยและผลของปัจจัยของกันและกัน, แม้จะมีหน้าที่ต่างกัน แต่ก็สมบุตุตประกอบกันได้สนิท, ดังจะยกตัวอย่างนามขันธ์ ๔, เวทนาขันธ์ ทำหน้าที่เสวยอารมณ์, สัญญาขันธ์ ทำหน้าที่จำอารมณ์, สังขารขันธ์ ทำหน้าที่ปรุงแต่งอารมณ์, วิญญาณขันธ์ ทำหน้าที่รู้อารมณ์, แม้จะต่างหน้าที่กันแต่ก็สมบุตุตกันสนิท, เหมือนอย่างเภสัชจตุมธุส ประกอบด้วยของ ๔ อย่าง คือ น้ำมัน-เนย ๑, น้ำมันงา ๑, น้ำผึ้ง ๑, น้ำตาล ๑, มีรสเข้ากันสนิทจนไม่อาจจะแยกรสออกจากกันได้.

วิบุตุตปจโย. ธรรมที่วิบุตุตกันเป็นปัจจัย, ธรรมที่ไม่สมบุตุตกันดังกล่าวในข้อก่อน เรียกวิบุตุตทธรรม, ได้แก่นามและรูป, นามเป็นวิบุตุตทธรรมของรูป, รูปก็เป็นวิบุตุตทธรรมของนาม, เพราะไม่ประกอบด้วยลักษณะของสมบุตุตทธรรมครบทุกอย่าง, ดังเช่น

เมื่อจิตเกิด แม้จิตทชรูปจะเกิดด้วย แต่ก็ขาดลักษณะข้ออื่น, ทั้งรูปและนามแม้จะเป็นวิปยุตตรวมของกัน. แต่ก็ยังเป็นปัจจัยอุดหนุนกันและกัน เพราะต่างอาศัยกันเป็นไป, เหมือนอย่างคน ๒ คนมิใช่ญาติกัน, แต่ก็อาศัยอยู่ในบ้านเดียวกัน, อีกอย่างหนึ่ง วิปยุตตปัจจัยนี้ เปรียบเหมือนรศ ๖ อย่าง, คือ หวาน ๑, เบี้ยว ๑, ผาด ๑, เค็ม ๑, ขม ๑, เผ็ด ๑, รวมเป็นรศเดียวกันไม่ได้, แต่ก็อาศัยปรุงเป็นแกงอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเป็นปัจจัยอุดหนุนกันได้.

อตุปิปัจจโย. ธรรมที่มีอยู่เป็นปัจจัย, ธรรมที่มีอยู่คือธรรมที่ยังปรากฏมีอยู่ในระหว่างอุปปาหะ ความเกิด, ฐิติ ความตั้งอยู่, ภังคะ ความดับ, ก็ยังมีอยู่ในระหว่างนี้ยังไม่ดับไป, ธรรมที่ชื่อว่ามิได้อย่ามมีกำลังกล้า คือที่อยู่ในฐิติตามตั้งอยู่, เป็นปัจจัยอุดหนุนธรรมที่เป็นผลของตนให้เกิดขึ้น, ข้อสำคัญเป็นปัจจัยอุปถัมภ์ธรรมที่เป็นผลของตนให้ดำรงอยู่, เหมือนอย่างพื้นดินที่มีอยู่ อุปถัมภ์ต้นไม้ที่มีอยู่เหมือนกันให้งอกงามและตั้งอยู่, เช่นนามขันธ์ ๔ เป็นอตุปิปัจจกันและกัน, มหาภูตรูป ๔ เป็นอตุปิปัจจกันและกัน, นามรูปในขณะปฏิสนธิ เป็นอตุปิปัจจกันและกัน.

นตุปิปัจจโย. ธรรมที่ไม่มีเป็นปัจจัย, ธรรมที่ไม่มีคือธรรมที่ดับไปแล้ว, เป็นปัจจัยอุดหนุนธรรมเช่นเดียวกัน ให้เกิดขึ้นสืบต่อไปในลำดับ, ดังที่กล่าวไว้ในอนันตรปัจจัย, เช่นจิตและเจตสิกดวงที่ ๑ ดับไป, ก็เป็นปัจจัยให้ดวงที่ ๒ เกิดสืบต่อไปในลำดับ, ถ้าดวงที่ ๑ ดับไป ดวงที่ ๒ ก็เกิดขึ้นมิได้, เหมือนอย่างแสงสว่างกับความมืด,

เมื่อแสงสว่างดับไป ความมืดจึงปรากฏขึ้นได้.

วิคตปจฺจโย. ธรรมที่ปราศจากไปเป็นบัจจย, ธรรมที่ปราศจากไปคือธรรมที่ถึงความดับ, เป็นบัจจยอุทฺตหนฺนธรรมเช่นเดียวกันให้เกิดขึ้นในลำดับ เช่นเดียวกับนัตถิ**บ**ัจจย.

อวิคตปจฺจโย. ธรรมที่ไม่ปราศจากไปเป็นบัจจย, ธรรมที่ไม่ปราศจากไป คือธรรมที่ยังไม่ถึงความดับ, เป็นบัจจยอุปการะแก่ธรรมผู้รับอุปการะที่ยังมีอยู่ด้วยกัน เช่นเดียวกับอ**ค**ติ**บ**ัจจย.